

Shohruh ABDURASULOV,
O'zR FA San'atshunoslik institutining kichik ilmiy xodimi

O'ZBEKISTON TEATRLARIDA ALISHER NAVOIY ASARLARINING SAHNAVIY TALQINI

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik yillari buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy asarlarini sahnalashtirish tajribalari, ayni jarayonning ijtimoiy-ma'naviy, badiiy-estetik xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Navoiy asarlarining rejissura, aktyorlik san'atiga ta'siri tahlil qilinadi, shoir adabiy merosini teatr san'ati orqali targ'ib qilish bo'yicha zarur taklif-mulohazalar bildiriladi.

Kalit so'zlar: mumtoz adabiyot, "Saddi Iskandariy", teatr, rejissura, dramaturgiya, aktyorlik san'ati, insenirovka, plastik-shou.

Аннотация: В статье рассматривается опыт постановки произведений великого мыслителя и поэта Алишера Навои за годы независимости, социально-духовные, художественные и эстетические особенности этого процесса. Анализируется влияние произведений Навои на режиссуру и актерское мастерство, внесены необходимые предложения по пропаганде литературного наследия поэта посредством театрального искусства.

Ключевые слова: классическая литература, "Садди Искандарий", театр, режиссура, драматургия, актерское мастерство, инсценировка, пластическое шоу.

Resume: The article examines the experience of staging the works of the great thinker and poet Alisher Navoi during the years of independence, the social, spiritual, artistic and aesthetic features of this process. The influence of Navoi's works on directing and acting will be analyzed, and the necessary proposals will be made to promote the poet's literary heritage through theatrical art.

Key words: classical literature, "Saddi Iskandari", theater, direction, drama, acting, dramatization, plastic show.

Mustaqillik yillari Alisher Navoiy ijodi teatr jamoatchiligining diqqat markazida turdi va buyuk shoir asarlari asosida qator e'tirofga loyiq spektakllar yaratildi. Istiqlo davridagi izlanishlar shunisi bilan xarakterliki, endilikda Navoiy dostonlarini yangi nigoh va yondashuv bilan o'rganish, zamonaviy shakl va mazmunda sahnalashtirish, olis moziyda yashagan qahramonlarni bugungi kunimizga yaqinlashtirish tamoyili ustunlik qildi. Shu yo'ldagi sa'y-harakatlarning eng muvaffaqiyatlisi o'tgan asrning 90-yillarida Alisher Navoiy dostoni asosida adabiyotshunos Shuhrat Rizayev tomonidan yozilib, hozirgi O'zbekiston davlat drama teatrida rejissyor Bahodir Yo'ldoshev sahnalashtirgan "Iskandar" spektakli bo'ldi.

Muallif Sh.Rizayev Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonini yangicha nigoh bilan o'rganib, pyesani o'z orzusidagi jonli personajlar bilan boyitadi. Ya'ni, dramada qudratli hukmdor Iskandar hayotidan uzilmagan holda, "Xamsa" manzillarida besh ganjdin to'rtini qo'lga kiritib, so'nggi dostonni yozmoq taraddudida turgan Navoiy va uning hamsuhbati, she'riyat majlislaridagi

hamrozi shayx Abdurahmon Jomiy hazratlarining ishtirokini ko'rish mumkin. Spektakl davomida Alisher Navoiy voqealarning bevosita emas, bilvosita ishtirokchisiga aylanadi. Ya'ni, Iskandar atrofida kechayotgan voqelikni kuzatib, har bir ko'rinish so'ngida mutanosib kuy ohanglarida sahnada paydo bo'ladi, mavjud vaziyatlarga munosabatini hissiy monologlarda bayon etadi.

Muallifning Navoiy dostonini sahna tiliga ko'chirishda bunday yo'l tutishi o'zbek an'anaviy teatri, ayniqsa, korfarmonlar, va'xonlar bilan bog'liq hodisalarni bir qadar yodga solsa-da, aslida Navoiy voqealarning sharhlovchisi emas, munosabat bildiruvchisi, tomoshabinni xulosaga undovchi personaj desak, xato bo'lmaydi. Pyesa markazida rumlik fotih Iskandar obrazi tursa-da, voqean anglashiladiki, u hayot haqida xulosa qilishda atrofidagi do'st-yoronlari, saroy a'yonlari, ayniqsa, dono maslahatgo'yi Arastuning ko'rsatmalariga, bashoratlariga hamisha ehtiyoj sezadi. Bundan tashqari, dramada Faylaqus, Arastu, Suqrot, Aflotun, Hurmus, Balinos, Farfunos, Buqrot va albatta o'zining ibratli munozarasi ila shohning basiyrat ko'zlarini ochuvchi darvesh kabi personajlar borki, ular shohga aql o'rgatguvchi falsafa pirlari emas, o'z davrining jonli, tipik vakili sifatida tasvirlanadi.

Rejissyor B.Yo'ldoshev mumtoz she'riyatni chuqur his qilishi, poeziya va teatrni bir butunlikda jonlantira olishi, shuningdek, g'oyaviy maslakni ochishda novatorlik topilmalaridan unumli foydalanishi "Iskandar" spektaklida to'la-to'kis isbotlandi. Spektakl ta'sirchanligi, estetik nazokati, badiiy emotsionalligini oshirish, rejissyor talqini va aktyorlar ijrosiga falsafiy yuk berishda mohir rassom Georgiy Brimning xizmatlari beqiyos bo'ldi. Ramz va metaforaga boy sahna qurilmalari, bamisoli ilohiylikka yo'g'rilgan naqshinkor ustunlar va mahobatli dekoratsiyalar rang-u shu'lalarga omixtalashib, sukunat izlagan qalbga ajib halovat, mayin taskinlik olib kiradi. Ayni damda bunday tasviriy manzara sohir ovoz ila qiroat qilinayotgan muqaddas Qur'on oyatlariga esh bo'lib, yanada ezgin, yurakni forig' etuvchi va tozarish zavqini beruvchi hissiyotlar po'rtanasiga aylanadi. Umuman, spektakldagi birorta komponentni ayricha tavsiflash yoxud umumiyatdan ajratib olib tahlil qilish mumkin emas. Tomoshaning barcha ifoda vositalari bir-biriga shu qadar singgib ketganki, so'z, fikr, holat, musiqa, tasvir, libos, harakat uyg'unligi jozib go'zallikni hosil qiladi. Natijada tomoshabin ham voqealar ishtirokchisiga aylanib, go'yo Navoiy bilan zamondoshdek sezadi o'zini.

"Spektaklning voqeaviy asoslari ancha sodda: Iskandarning taxtga o'tirishi, urushlari va o'limi... Uning zamirida dunyo mazmuni, hayot mohiyati, hokimiyat ma'suliyati haqidagi bir qarashda oddiy ko'rinvchi, lekin necha ming yillardan beri yechimi yo'q haqiqatlar xususidagi o'y-fikrlar yotadi" [1, 43]. Rejissyor va rassomning ajoyib ijodiy tandemi murakkab bo'lmagan syujetga bir dunyo ma'no-mazmun joylash imkonini beradi.

"Iskandar"da hal etilishi lozim bo'lgan eng zaruriy vazifa – Alisher Navoiy obrazining yangi ijrochisini topish edi. Zero, Abror Hidoyatov, Olim Xo'jayev, Razzoq Hamroyev, Zikir Muhammadjonov kabi aktyorlarning xalq ongiga muhrlangan haykalmonand ijrolaridan so'ng Navoiy obrazini qayta inkishof etish ijodkor zimmasiga katta sharaf va ulkan ma'suliyat yuklardi. Bahodir Yo'ldoshev ko'pchilikni taajjubga solib, tashqi qiyofasi nisbatan G'arb klassikasiga mutanosib keluvchi aktyor Afzal Rafiqovni ulug' shoir obrazida sinab ko'rdi va yakunda bu tanlov sahnemiz "Navoiy" nomasi yana bir o'ziga xos ijro bilan boyishini ta'minladi. "Bahodir Yo'ldoshev aktyor Afzal Rafiqovni har bir inson yuragida kechadigan tuyg'ular, iztiroblar hamda o'y-mushohadalarga begona bo'lmagan, qalban yaqin Alisher Navoiy obrazida jonlantirib, an'anaviy tasavvurlarni buzadi. Hazratni zamona oqillariga oshno etib, zamondoshimizga aylantiradi" [2, 220].

Parda ochilganda, Qur'on tilovatiga hamohang tarzda aktyor A.Rafiqov hissiyotlar tizginini bo'shatib, "Xamsa"ning so'nggi dostoni – "Saddi Iskandariy"ni yozishga Yaratgandan kuch-quvvat, madad tilaydi. Mashaqqatli ishni poyoniga yetkazish uchun iltijoyu tavallolar qiladi. Bu holat aktyorning qalb kechinmalari, yurak nolalariga ulanib, spektaklning umumiy dinamikasiga

jo'shqin pafos va estetik joziba baxsh etadi. Tomoshabin ilk ko'rinishning o'zidayoq rassomning ramziy topilmalariga guvoh bo'ladi. Orqa fonda tasvirlangan bahaybat sher haykali xuddi Iskandar haqidagi dostonni tamomlashga kuch topolmay, majolsiz ahvolda turgan va obrazli ifoda bilan aytganda, "zanjirband sher" singari na'ra tortayotgan Alisher Navoiy kayfiyatini yodga soladi. Agar bu ramziylikni sharhlaydigan bo'lsak, jonzoqlar qiroli sanalmish sher zanjirband bo'lmasa, har qanday o'ljani zabt etmoqqa qodir, she'riyat mulkining sultoni Navoiy hazratlari ham istalgan ijodiy maydonni qalam bilan egallashi mumkin, biroq ayni damda shoir o'zini tutqunde, asirdek his etadi. Voqealarning keyingi rivoji davomida Navoiy – A.Rafiqov xuddi pyesada bo'lganidek, qahramonlar taqdirida yuz beruvchi turfa hodisalarni kuzatib, Iskandar xatti-harakatlari, ezgu amallari, odil hukmlari, shuningdek, aybu nuqsonlarini xolis baholovchi, mavjud vaziyatga o'z qarashlarini bildiruvchi dono va zakovatli shaxs sifatida gavdalanadi. Muallifni o'z asarining faol personajiga aylantirish va ikki yo'nalishdan iborat syujet liniyasini bir-biridan ajratmagan holda harakatga keltirish, shu bahona asar g'oyasi va falsafiy mohiyatini yanada teran va tugal shakllarda bayon etish – o'zbek teatrida kamdan-kam uchraydigan hodisa. "Iskandar" spektaklida ana shu novatorona uslub birinchilardan bo'lib sahna amaliyotiga joriy etildi va o'zining ijobiy samarasini berdi. "Qayd etish lozimki, ushbu izlanish Navoiy dostoni va obrazlarini yangicha idrok etish, davr talabi bo'yicha o'rganish, ochiq-oshkora tarzda rejissuradagi turli uslub va aktyorlik manerasidagi ijro imkoniyatlaridan foydalanish borasida muhim yangilik bo'ldi" [3,168].

Afzal Rafiqovning ko'zlaridagi donishlik, qiyofasidagi zakovat, nutqidagi ravonlik Navoiy dahosini tasvirlashda nihoyatda qo'l kelgan. Aktyor mumtoz shoir obrazini yaratish uchun jiddiy tayyorgarlik ko'rdi, o'z ustida tinimsiz ishladi, she'riy san'atlar, xususan, aruz vazni qonun-qoidalarini qunt va ishtiyoq bilan o'rgandi. Bunday mashaqqatli mehnat ijodkorning so'z boyligi, ovoz imkoniyatlari, dramatik mahoratini yanada charxlab, Navoiy ruhiyati va poetikasiga kirib borishini osonlashtirdi. Darvoqe, 1994 -yilning boshlarida Fransiya elchixonasi tashabbusi bilan mamlakatimizga farang aktyori Fransua Shato tashrif buyuradi. O'zbek teatr ijodkorlari bilan hamkorlik qilishni maqsad qilgan aktyor Alisher Navoiy va Arastu siymolarini fransuzcha zabonda talqin etib, hammani hayratga soladi. Bashariyatga daxldor san'at hech qachon til, millat, sarhad bilmasligi va barcha insonlar uchun birdek qadr-qimmatga ega bo'lishi Fransua Shato o'ynagan Navoiy timsolida haqqoniy ifodasini topdi. Garchi yevropalik bo'lsa-da, Fransuaning sharqona xarakterni nozik his etishi, teran ma'noli ko'zlari, sokin nigohi, ehtiros-u muhabbatga to'la ijrosi o'zbek tomoshabinlarini maftun etdi.

Asar markazida turuvchi shoh Iskandar rolini teatrning iste'dodli aktyorlaridan biri Elyor Nosirov gavdalandiradi. Aktyor qahramoni xarakterining murakkab qirralarini goho falsafiy, goho ehtirosli uslubda talqin qiladi. "E.Nosirov Iskandar fe'lidagi ziddiyatlarni to'la ro'yobga chiqarishga, uning qarama-qarshi kechinmalarini ishonarli berishga harakat qilgan. Shohning hukmdorlarga xos harakatlari, olimona tadbirkorligi aktyor xatti-harakatlari, so'zlarida aks etgan" [4.].

E. Nosirov ijrosidagi Iskandar obrazida ulug' shoir ilgari surgan falsafiy qarashlar, rejissyor belgilagan g'oyaviy maqsad mujassam. Ya'ni, toj-u taxt, umrning o'tkinchiligi, mansab-u martabaning bebaqoligi aynan Iskandar xatti-harakatlari, shaxs va hukmdor sifatidagi faoliyati orqali ayonlashadi. Iskandar boqiy dunyoga rixlat qilishidan avval shunday vasiyat qiladi: "Meni qabrga eltar chog'da bir qo'limni tobutdan chiqarib qo'ying. Toki haloyiq bu holga hayrat, vale ibrat ko'zi bilan boqsin. Bu qo'llar shuncha mulk-u mamlakatni zabt etib, u dunyog'a rixlat chog'ida shol kishining qo'llariday qup-quruq ketayotganini ko'rsinlar. Alqissa, odamlar dunyo orttirish mashg'ulotidan qo'l tortsinlar".

"Iskandar" spektaklidan so'ng respublika teatrlarida Navoiy dostonlarini sahnalashtirish tajribasi davom ettirildi. Xususan, poetik asarlarni sahnaga olib chiqishda teatr san'atining barcha janr va ifoda vositalaridan unumli foydalanish, turli tajriba va eksperimentlarni amaliyotga joriy

etish tamoyili ustunlik qildi. Buning natijasi o'laroq Navoiy ijodiy merosi asosida rang-barang shakl va yo'nalishdagi sahna asarlari vujudga keldi. Quyida shularning ayrimlari haqida mulohaza yuritamiz.

“Turkiy tilda ko‘p va xo‘p she‘r aytgan hamda nazm gavharlarini sochgan” buyuk bobomiz dostonlarini tilu zabonsiz, birorta so‘zsiz tavsiflash, tushuntirish amri mahol, shunday emasmi? Qarangki, sahnada buning uddasidan chiqish mumkin ekan. O‘zbekiston Yoshlari teatri bosh rejissyori Nabi Abdurahmonov “Lison ut-tayr” dostonidagi Shayx San‘on hikoyati asosida “Ato etilgan muhabbat tariqasi” (Притча о любви дарованной) nomli spektaklni sahnaga qo‘ydi va shunday falsafiy asarni so‘z ishlatmagan holda, raqs, plastik harakatlar, musiqa bilan ifodaladi. Buni zamonaviy teatr san‘atida “plastik-shou”, deb atashadi. Aktyorlar sahnada turli imo-ishoralar, nafis tebranishlar ila tomoshabinni maftun etadi, ishqiy-ilohiy muhabbatga doxil Shayxning qalb kechinmalari, botiniy olami sirli va jozib shaklda sahnaviy zuhurotini topadi. Mazkur spektakl novatorona uslubga asoslangani, badiiy-estetik qimmati, ohorli topilmalar, ramziy tashbehlar-ga boyligi bilan milliy teatr san‘atimizda voqea bo‘ldi.

“Ato etilgan muhabbat tariqasi” (“Притча о любви дарованной”) spektakli ilk bor 1999- yil katta maydonda, ochiq osmon ostida sahnalashtirilgan bo‘lib, rejissyor tomoshaga 102 nafar aktyorni jalb qilgan, tomoshabin ko‘z o‘ngida hayratga molik, mahobatli spektakl dunyoga kelgan edi. Shuningdek, mazkur asar istiqloq yillari maydon tomoshasi san‘atida erishilgan jiddiy muvaffaqiyatlardan biri bo‘ldi.

Mumtoz adabiyotimiz tarixidan ma‘lumki, hazrat Alisher Navoiy yoshlik yillari Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” (“Qush nutqi”) asarini sevib mutolaa qiladi. Murg‘ak farzandining haddan ziyod kitobga sho‘ng‘ib ketganidan tashvishga tushgan ota-ona asarni berkitib qo‘yadi. Ammo bu chora endi behuda bo‘lib, yosh Alisher allaqachon kitobni boshdan-oyoq yod olgandi. Mazkur asardan olingan hayratu havas bir umr Navoiyga hamroh bo‘ladi va shoir Farididdin Attor dostoniga javob o‘laroq turkiy tilda “Lison ut-tayr” (“Qush tili”) dostonini yaratadi.

Dostonda qushlar tilidan turli mazmun-u mohiyatga ega ibratli hikoyalar so‘zlanadi. “Shayx San‘on” ana shunday hikoyalardan biri. Makka shahrida yashovchi taqvodor, e‘tiqodi mustahkam shayx San‘onning ilohiy muhabbat yo‘lidagi kechmishi, o‘y-iztiroblari asosiy tafsilotlarni tashkil etadi. Spektaklda ham shayx qismatiga bitilgan bu kechmish ilohiy ne‘matligi va muhabbat Yaratgan tomonidan ato etilgan buyuk mo‘jiza ekani sahnaviy ifodasini topadi.

Dastlabki sahnada muridlari bilan namoz o‘qib, Yaratganga iltijo qilayotgan Shayx – Hasan Salihov namoyon bo‘ladi. So‘ng tush sahnasi boshlanadi. Atrof-javonibni zulmat egallab, musiqa ham o‘zgaradi. Shayxning atrofidagi shogirdlari birin-ketin g‘oyib bo‘ladi. Mehrob o‘rnini Rum, xristianlarning xochi va Iso Masih haykali egallaydi. Shayx cherkovda ibodat qilib, ketidan may ichadi. So‘ng dahshatli tush poyoniga yetib, tuyqus uyg‘onib ketadi. Bir zumda tevarak-atrofdagi barcha narsalar g‘oyib bo‘ladi. Shayx qilgan gunohlari uchun Allohga tazarru qilib, muridlarining qarshiligiga qaramay, Rum safariga yo‘l oladi. Noiloj shogirdlaridan uchitasi uning ortidan ergashadi.

Keyingi sahnalarda biz shayxning turfa sarguzashtlariga guvoh bo‘lamiz. Qumu barhanlar, cho‘l-u biyobonlarni kezib, olis manzil sari yo‘l bosib kelayotgan shayx San‘on (H.Salihov) hind, yahudiy, xitoylik insonlarni uchratadi, ularning hayoti, e‘tiqodi, diniy qarashlari bilan yaqindan tanishadi. Ushbu sahnalarda, ayniqsa, rassomlar Igor Gulenko va Tatyana Fadeyeva hamda xoreograf Anna Treninaning ijodiy mahorati yaqqol bo‘y ko‘rsatadi. Ommaviy sahnalarda dekoratsiyalarning tez almashinib turishi, musiqa va plastik harakatlar uyg‘unligi tomosha shiddati va rivojini oshirishga xizmat qiladi.

Nihoyat uzoq yo‘l bosib, shayx San‘on Rum diyoriga yetib keladi. Bu palla shahar aholisi ibodat qilayotgan edi. Kutilmaganda uning nigohi nasroniy qizi Parizod (V.Vasileva)ga tushadi va

butunlay aqlu hushini yo'qotadi. Shuncha yil islom arkonlari, dinu diyonat, e'tiqodda sobit bo'lib yashayotgan shayx muridlarining qarshiligiga qaramay, qizning qo'lini so'raydi. Nasroiy qiz ishq dardiga muhtalo bo'lgan shayxning gardaniga nihoyatda og'ir to'rtta shartni yuklaydi. Ya'ni, u islomdan chiqib, nasroniylikni qabul qilishi, may ichishi, bir yil davomida cho'chqa boqishi va eng dahshatlisi, muqaddas Qur'onni o'tda yoqishi lozim edi. Nasroniy qiz husnu malohatiga mahliyo bo'lib, aqldan ozgan shayx birin-ketin bu shartlarni bajaradi. Ustozining iymondan yuz o'g'irganiga guvoh bo'lgan muridlar shayxni tark etishadi. Faqat eng sadoqatli murid (O.Abdurahmonov) qoladi. Voqealarning keyingi rivoji ham tush sahnasi orqali hal qilinadi. Parizod va shayx San'on aynan tushdagi da'vatdan so'ng ilohiy muhabbatga musharraf bo'lganini sezishadi. Ammo atrof-dagi insonlarning noroziligi, qutqusi sabab ular bu yorug' olamda birga bo'lolmaydi, Tangrining marhamati bilan zulmat qa'riga singib, abadiy ilohiy manzildan qo'nim topishadi.

Spektaklning qisqacha syujeti shunday. Biz yuqorida hikoya qilgan voqeliklarning barchasi ommaviy sahnalar, raqs, plastika va musiqa vositasida shunday talqin topadiki, biror o'rinda tomoshabinning diqqati susaymaydi. Tabiiyki, mumtoz asarlarni bunday shaklda sahnalashtirish va instsenirovka qilish milliy teatrimiz hayotida yangi hodisa edi. Shuningdek, mazkur sahna asari millatlar o'rtasidagi do'stlik, hamjihatlik, dinlararo bag'rikenglik g'oyalarini tarannum etishi bilan ham ahamiyatli bo'ldi. Bu haqida mulohaza yuritarkan, jurnalist Tamara Sanayeva shunday yoza-di: "Ta'kidlash lozimki, bugun turli millatlar va diniy konfessiyalar o'rtasidagi birdamlik, ruhiy yaqinlik masalasi global ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda rejissyor Nabi Abdurahmonovning ushbu mavzuga murojaat qilishi bejiz emas. U spektakl orqali davrimizning eng muhim masalalaridan biriga e'tibor qaratdi. Zero, haqiqatni izlash, ruhiyat, tolerantlik mavzusi barcha millat vakillarini hayajonga solishi mumkin" [5].

Qarshi shahrida joylashgan "Eski machit" teatr-studiyasining "Raqs-u samo" spektakli ham Navoiy ijodiyotini anglash yo'lida samarali izlanishlardan biri bo'lgani sir emas. "Xamsa" tarkibiga kiruvchi "Sab'ai sayyor" dostoni asosida rejissyor Avliyoquli Xo'jaquliyev sahnalashtirgan spektaklda shoh Bahrom yurak sezgilari, ko'ngil qatlaridan sizib chiqayotgan dardlarini his etish mumkin. Voqealar aylanma doira ichida, baland ovoz va ehtiros bilan aytiluvchi zikr raqsi hamohangligida yuz beradi, shoh Bahrom go'zal mahbubi Dilorom suratiga ko'zi tushgach, qo'lga doira olib, asta chertadi, so'ng ilohiy junun butun vujudini egallab, sahna bo'ylab shiddat bilan aylana boshlaydi. Doira zarbi ham tezlashib, avji adosiga yetadi, uning sadosi Bahromning yurak nolalariga esh bo'lib, ezgin va dardchil holatni hosil qiladi, bir qarashda nihoyatda quyuq ko'rinuvchi bu manzarani tomosha qilgan inson ruhiy forig'lanish va tozarish hissini tuyadi, ilohiy muhabbat kechmishidan cho'ng xulosa chiqaradi...

Aynan shu rejissyorning o'zi doston motivlari asosida O'zbekiston davlat akademik rus drama teatrida "Xitoy malikasining siri" nomli spektakl sahnalashtirib, bu safar voqelikka o'zgacha yondashadi, tomoshabin teatr foyesiga qadam qo'yishi bilanoq hazin bir rivoyat tinglagandek bo'ladi, hatto teatr devorlaridan tortib zinalargacha, atrof-javonibni bezab turgan naqshinkor ustunlardan anvoyi gullargacha bari-bari Navoiy oshiyoniga chorlab turadi.

E'tiborli jihati, yosh teatr ijodkorlari orasida ham Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Jumladan, yosh rejissyor Asqar Xolmo'minov sahnalashtirgan "Iskandar", "Layli va Majnun" spektakllari haqida madaniy jamoatchilik ijobiy fikrlar aytgan bo'lsa, "Diydor" teatr-studiyasining navqiron aktyorlari o'ynagan "El netib topg'ay menikim" kompozitsiyasi kuy-qo'shiq va g'azal muhiblari uchun munosib tuhfa bo'ldi.

Buyuk shoir tavalludiga 575 yil to'lishi munosabati bilan yurtimizning yetakchi teatr jamoalari mazkur sanaga munosib tadorik ko'rib, Navoiy hayoti va ijodiga doir yangi sahna asarlari ila muxlisu mutaxassislarni xushnud etmoqqa chog'landi. Bu jarayonga tajribali rejissyoru aktyorlar, sahna rassomlari jalb etildi. Maqsad xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod vakillarini Navoiy dunyosiga

yanada chuqurroq oshno etish, buyuk shoir asarlarini keng targʻib qilish, shu orqali maʼnaviyat, maʼrifatni yuksaltirish, ulugʻ insoniy fazilatlarni tarannum etishdan iborat.

Buyuk bobomiz tavallud ayyomi munosabati bilan Oʻzbekiston Rus akademik drama teatri ijodkorlari ham ajoyib loyihani amalga oshirdi. “Xamsa” dostonlari asosida sahnalashtirilgan “Degonimni ulusqa margʻub et...” (“Иди моё творение в народ!..”) spektakl-kompozitsiyasi ohorli shakli, tiniq ifodasi, poetik jozibasi bilan eʼtiborni tortadi. Oʻzbek va rus tillarida tayyorlangan ushbu kompozitsiya matnini tayyorlashda Oʻzbekiston xalq artisti Afzal Rafiqov hamda davlat mukofotining sovrindori Vladimir Ostrovskiy jonbozlik koʻrsatdi. Asarni rejissyor Baxtiyor Hamidov sahnaga olib chiqdi.

Dastlab Ustoz (aktyor A.Rafiqov) va bir guruh shogirdlar sahna markaziga toʻplanib, “nafis majlis” qurishadi. Afzal Rafiqov Navoiy tafakkurining buyuk durdonasi “Xamsa”ni qoʻlga olarkan, xotira bisotiga shoʻngʻiydi, bundan roppa-rosa chorak asr muqaddam rejissyor Bahodir Yoʻldoshev tomonidan sahnalashtirilgan “Iskandar” spektaklida mutafakkir shoir siymosini gavdalantirganini mamnuniyat bilan yodga oladi. Soʻng bu kecha “Xamsa” dostonlarini ijro etish niyatida ekanini aytib, shogirdlarini sahnaga taklif etadi.

Kompozitsiya ibtidosi “Farhod va Shirin” bilan boshlanadi. Aktyor A.Rafiqov dostonni asliyatda, turkiy zabonda oʻqiydi. Keyin shogirdlar xuddi shu asarning ixcham syujetini rus tilida ijro etadilar. Eʼtiborlisi, spektakl davomida har bir shogird “Xamsa” dostonlaridagi bir necha qahramonlarni talqin qiladi: Vazir Buzurg Ummid, hikoyatchi, shoh Doro (aktyor Abror Yoʻldoshev), Hisravshoh, hikoyatchi, Iskandar (Konstantin Pirojkov), jallod, Majnun, askar (Firdavs Aripov), hikoyatchi, elchi (Diana Tyumeneva), Shirin, Layli (Nargiza Roʻziboeva), Farhod, Shoh Bahrom, askar (Obid Ismoilov), hikoyatchi, enaga, bolakay (Zulfiya Raimqulova). Yosh aktyorlarning holatlar uzviyligini taʼminlay olishi, turfa qahramonlar qiyofasiga tez moslashishi, sahna sanʼatining murakkab turi – poetik teatrga moyilligi eʼtirofga molik. Aktyor Afzal Rafiqov har bir doston dan parchalarni maroq ila oʻqiydi, shogirdlar esa uni sahnada jonlantirgach, oʻsha doston bitilgan kitobni tomoshabinlarga armugʻon etadi. Bu orqali Navoiy ijodi, asarlari insoniyat maʼnaviy mulkiga aylanib ulgurgani, u mudom bashariyatga hamroh ekani taʼkidlanadi.

Tomoshaning estetik taʼsirchanligi, badiiy qimmatini oshirishda xalq kuy-qoʻshiqlari, mumtoz musiqa namunalaridan unumli foydalanilgan. Jumladan, Majnun Layli dardida kuyib, “izhori dil” qilish sahnasida aktyorlar Firdavs Oripov va Nargiza Roʻziboyeva “Chaman ichra” qoʻshigʻini sokin ovoz bilan hirgoyi qilishadi, shunga monand atrofdagi qiz-juvonlarning shodon va begʻubor kulgisi bamisoli pok muhabbatga ishora qiladi. Soʻng sahnadagi yorugʻ, musaffo harorat oʻrnini qorongʻulik egallaydi. Falakdan tushgan qamchining achchiq zarbi Majnun tanasiga ustma-ust yogʻilib, sof muhabbatga shikast yetkazadi, Layli ham yoridan ayrilib, hijronga giriftor boʻladi. Ana shu kezda “Yoʻl boʻlsine-e-ey, yoʻl boʻlsin-e-ey, bosgan izlaring gul boʻlsine-e-ey”, xalq ashulasi boshlanib, ayriliq dardini quyuqlashtiradi, atrof-javonibga haybatli tun choʻkadi, ikki mahbubning muhabbati endi abadiylikka, mangu qissaga aylanib, olis moziydan oʻkinchli sas beradi. Mazkur ramziy sahnani Layli va Majnun ruh birlashuvi, azal-abaddan bir-biri uchun yaratilganining badiiy talqini sifatida baholash mumkin. Zero, Hazrat Navoiyning oʻzi:

Mazmunigʻi boʻldi ruh mayli,

Afsona edi aning tufayli.

Lekin chu raqamgʻa keldi mazmun,

Afsona anga libosi mavzun

– deya asli doston dan murod ruhiyat boʻlishi, afsona shunchaki mohiyatni pardalovchi libos ekani ni qayd qiladi.

Qolgan dostonlarning sahnaviy kompozitsiyasi haqida ham ijobiy fikrlar aytish mumkin. Masalan, “Sabʼayi sayyor”da shoh Bahrom (Obid Ismoilov) shohona ishratga berilib, huzr-halovat

qilayotgan chog'i namoyon bo'lsa, ov sahnasida qizil matoni o'ynatayotgan yosh aktyorlar turli imo-ishoralar, nafis tebranishlar ila shikor vaqti qon daryosi paydo bo'layotganiga ishora qiladi. Devorlarga osilgan yettita doira yetti iqlim shohlarini tiz cho'ktirib, yetti malikani nikohiga olgan, har kecha yetti xil rangli qasrda yetti roviydan hikoyat eshituvchi Bahromning hayotini ma'joz-metafaralar vositasida tasvirlaydi. Kompozitsiyada xuddi doston singari "Ishq ila shohlig' muvofiq emas, Ishq lofida shoh sodiq emas"ligini ko'rsatish asosiy maqsad qilib olingan.

"Saddi Iskandariy"da Iskandar va Doro o'rtasidagi ziddiyat, ya'ni elchining Eron diyoridan chavgon, to'p, bir xalta kunjut keltirishi va bu buyumlarni Iskandar o'zgacha sharhlashi tabiiy badiha va dramatism uyg'unligida kompozitsion yechimini topgan. Qariyb dunyoning yarmini zabt etgan Iskandari zamonning dorul baqoga hech vaqosiz, bo'sh qo'llar bilan ketishi va ayni hodisaning insoniyat uchun ibratga aylanishi nihoyatda jonli ifodalangan.

Shu o'rinda bir mulohaza. Atoqli teatrshunos olim, professor Muhsin Qodirov matbuotda chiqish qilib, "Angliyada Shekspir memorial teatri bor. Unda nuqul Shekspir asarlari namoyish etiladi. Navoiy shahrida Navoiy memorial teatri qurilib, uning asarlari ko'rsatilsa bo'lmaydimi?" – deya jiddiy iddaoni o'rta tashlagan edi [6.B.6.]. Garchi bir oz mushkuldek ko'rinib-da, repertuari faqat Navoiy bobomiz asarlaridan iborat teatr yaratish, nazdimizda, zarur ma'naviy hodisaga o'xshaydi. Bu vazifani amalga oshirish uchun salohiyatli, mumtoz adabiyotni chuqur his qiladigan rejissorlar, aktyorlar, sahna rassomlari va boshqa ijodkorlarni tayyorlash lozim.

Masalaning yana bir muhim jihati, Alisher Navoiy dostonlari asosida sahna uchun inssenirovka tayyorlash, bu jarayonga tajribali adib va dramaturglarni jalb qilish bilan bog'liq. Boisi Navoiy merosini dramatik manbaga aylantirish uchun inssenirovka muallifi mumtoz adabiyot, g'azal ilmi, she'riy san'at va vaznlardan xabardor bo'lishi, shuningdek, muayyan ma'noda ijodkorlik qobiliyatiga ega bo'lmog'i lozim. Shoir asarlarining tub mohiyatiga kirib borish, botiniy mazmunini his qilish, falsafiy g'oyalar jozibasini saqlash teatr ijodkorlaridan katta zahmat talab qiladi.

Alisher Navoiy ijodiy merosi teatr ijodkorlari uchun bitmas-tuganmas manba bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, milliy dramaturgiyamiz rivojida ulug' shoir asarlarining o'rni va salmog'i beqiyos ekani shubhasiz. Shu jihatdan kelib chiqib, buyuk mutafakkir asarlari asosida yangi pyesalar yaratish, inssenirovkalar tayyorlash, shoir ilgari surgan umumbashariy g'oyalar orqali davrimizning dolzarb muammolariga javob izlash bugungi dramaturgiyamiz oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Mumtoz adabiyot namunalarini sahnalashtirishda rejissyor omili ham muhim o'rin tutishini unutmaslik lozim. Dostonlarning ayni zamon bilan bog'liq mushtarak jihatlarini topa bilish, moziy voqealariga yangi nigoh bilan yondashish, yangi g'oya va yechimlarni taklif qilish rejissyor yondashuviga bog'liq ekani sir emas. Demak, mumtoz adabiyotimiz asosida badiiy-barkamol sahna asarlari yaratish uchun milliy dramaturgiya va rejissuraga bo'lgan talabni kuchaytirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ahmedov S. *Sahnaga to'kilgan mehr // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. –Toshkent, 1991 –y, 17-son.*
2. Bayandiyev T, Ikromov H, Ahmadjonova M. *O'zbek teatrida milliy g'oya talqini. –Toshkent: 2009.*
3. Rizayev Sh. *Ma'naviyat manzillari. –Toshkent: G'afur G'ulom, 2008. – 336 b.*
4. To'laxo'jayeva M. *Teatr tanqidchiligi: artist, rejissyor, spektakl // San'at – Toshkent, 2015. – 408 b.*
5. w.w.w. *mtuz.*
6. Qodirov M. *Navoiy ijodi – izlanishlar manbai // Teatr. –Toshkent, 2013.*